

‘झेलझपाट’ कादंबरीचा भाषिक अभ्यास**– डॉ. व्ही. बी. राठोड****वै**

दर्भीय प्रादेशिक जीवन रेखाटणाच्या

लेखकांमध्ये गो. नि. दांडेकर, उध्दव शेळेके, बाबाराव मुसळे, पुरुषोत्तम बोरकर, भालचंद्र नेमाडे, प्रभाकर पाध्ये, अरुण साधू यांच्याइतकाच ताकदीने लेखन करणारा लेखक म्हणून मधुकर वाकोडे यांचे नाव मराठी साहित्यात आहे. ‘झेलझपाट’ ही मधुकर वाकोडेची पहिलीच कादंबरी असून विदर्भातील पश्चिमेला परतवाड्याच्या पुढे पसरलेल्या जंगलातील ‘कोरकू’ या आदिवासी लोकांच्या जीवनातील व्यथांची ही कथा आहे. ‘झेलझपाट’ ही कादंबरी ९८ पृष्ठांची असून एकूण १५ प्रकरणात विभागलेली आहे. या कादंबरीची पहिली आवृत्ती इ.स. १९८८ मध्ये प्रकाशित झालेली आहे. दुसरी आवृत्ती १९९२ मध्ये, तिसरी आवृत्ती १९९६ मध्ये, चौथी आवृत्ती १९९७ मध्ये, पाचवी आवृत्ती २००४ मध्ये प्रकाशित करण्यात आली. सदर कादंबरीला इ.स.१९८९ मध्ये महाराष्ट्र साहित्य परिषद पुरस्कार मिळालेला आहे. तसेच ही कादंबरी ह.ना.आपटे पुरस्कार विजेती आहे. या कादंबरीचे प्रकाशन देशमुख आणि कंपनी पब्लिशर्स प्रा. लि. ने केले आहे. या कादंबरीचे मुखपृष्ठ अनघा निगवेकर यांनी आशयाला अनुरूप असे चित्रांकन केलेले असून आदिवासींच्या जीवनाशयाला अभिव्यक्त करते. कादंबरीच्या आतील भागामध्ये आशयानुरूप रेखाचित्र मा. अरुण मोरघडे यांनी रेखाटले असून आशयाला अधिक उठावदारपणा देण्यात अधिक यशस्वी झालेले आहे.

‘झेलझपाट’ ही कादंबरी आदिवासींच्या जीवनाची परवड सांगणारी असून आजच्या व्यवहारी जगात सरकारी उपक्रमातून चालवलेल्या सोसायटयामधून वाकड्या मार्गाने आपआपल्या तुमड्या भरणारे शेठ लोक व निरक्षर आदिवासींना

आर्थिक व्यवहारात फसवून व्याज बट्टा करणारे, त्यांच्या मालावर झडप घालणारे व्यापारीही येथे दिसतात. त्यामुळे सर्वत्र विरोधी अशा परिस्थितीत अक्षर ओळख झालेला आणि आपली लुबाडणूक होते आहे हे समजणारा एकटा केरु या सर्वांचा शत्रू बनणे स्वाभाविकच आहे. लाचार मोपाला दारु आणि लालपरिची चटक लावणारा आणि फुलयसारखी कोवळी काकडी गिळू पाहणारा कामांध कासम तर अशा वातावरणात असणारच ! कोरकूवर बाहय मूल्ये चढविलेली नाहीत. माणसातला माणूसच त्याला जाणवलेल्या मूल्यांची जपवणूक करतो, प्रसंगी त्याची त्यागाचीही तयारी असते. केरु आणि फुलय यांच्या प्रेमाची ही भावकथा. आजच्या स्त्री मुक्तीच्या काळात फुलय आणि केरु मधील लांबजाना राहण्यासंबंधीचा झगडा पुष्कळ गोष्टी सांगून जातो. घरात घुसण्याचे स्वातंत्र्य असून फुलय केरुच्या घरात कधीच घुसली नाही. आणि केरु लांबजाना होवून फुलयला कधीच मिळवू शकला असता पण तरुण, सळसळत्या रक्ताचा, नव्या जाणीवा घेऊन आलेल्या केरुला लांबजाना होणं परवडत नव्हतं. त्यांना जातीजमातीचे बंधन नव्हते. बंधन होते त्यांच्या मनाचे. त्याची प्रेमकहाणी अधुरी, अपुरी चूटपुट लावणारी आणि तरीही स्वतःची मूल्ये जपणारी आणि त्यासाठी लागणारी किंमतही चुकविणारी आहे. जातीरिवाजाच्या विरुद्ध आपआपल्या मूल्यकल्पना सांभाळतांना दोघेही जवळ असून दूर राहतात. त्या दोघांनाही आपल्या बावनकशी प्रेमाची कल्पना नाही. त्याचे मोठेपण नाही इतकी ती दोघे निसर्गासारखी सरळ आहेत. आणि त्यांचा झेल घेणारा व त्यांना झपाटणारा हा समाज त्यातील दृष्टप्रवृत्ती याही तितक्याच स्वार्थी माणसाइतक्याच वाकड्यातिकड्या त्यात हाव आहे, लालसा आहे. लाचारी आहे, फसवणूक आहे. ज्ञानाची भीती

आहे. ‘ झेलझपाट ’ ही फक्त केरु आणि फुलयची प्रेमकहाणी नसून अनेक बाबतीत विचार करायला प्रवृत्त करणारी ही कादंबरी आहे.

कोरकूंची स्वतंत्र अशी ‘कोरकू’ भाषा आहे. कोरकूंना शिकविले जाते ते मराठीतून. त्यामुळे निजभाषेची फारकत घेऊन मराठीतून शिक्षण घेणां कोरकू मुलांना जड जातं. आणि कोरकूंच्या पिढ्यां न् पिढ्या शिकणापासून वंचित होता. कोरकूंची भाषिक व्यथा सांगतांना मधुकर वाकोडे म्हणतात की, “ अख्या कोरकू ढाण्यात मॅट्रिकपर्यंत शिकलेला तो केरु, परंतु केरुलाही शिकवतांना उल्हास कसा तो वाढला नाही. शेवटी मॅट्रिक नापास होऊन उदास झाला. घरी बसला. कित्येकदा पुस्तक पुढ्यात घेऊन बसला की त्याला प्रश्न पडे भाषेचा. वस्तीत आपापसात लोक बोलतात ते कोरकू भाषेत. इतर जांगड्याशी बोलतात ते रांगड्या हिंदीत पण पुस्तक मात्र मराठीत. सारचं अपरिचित असं का ?..... कोरकूं जवळ संवाद साधण्यासाठी भाषाच नाही.

कोककू बोलीतील शब्द :

कोरकू	मराठी	कोरकू	मराठी
गलका	गोंधळ	धून	सूर
फर्दळ्या	विखुरणे	बोडख्या	उघड्या
जांगडी	कमी दर्जाची हलकी जात म्हणून शिवी	वर्दळ	गर्दी
झपाटतात	लुबाडतात	चिंधी	वात
उपडी	उलटी	झंपर	चोळी
रिच	अस्वल	चळत	डोक्यावर भांडी एकावर एक ठेवणे
चौखूर	चारही बाजूला	जल्म	जन्म
मुंड	कोरकूचे पितर, पूर्वज	सिपना	नदीचे नाव
निर्धोक	बिनधास्त, न घाबरता	ढाणा	गाव
गुल्लर	गलोल	गिलावा	सारवलेले
चिरगुटं	फाटलेलं	शिशी	दारुची बाटली

देल	देणे	लांबजाना	नवरदेव
आस्ते	हळू	टकळी	टवाळकी
सानी	बाई	माय	आई
पंदरा	पंधरा	उपेग	उपयोग
वर्स	वर्ष	भेर	भीती
कुथशील	त्रास होईल	दर्प	वास

असे अनेक शब्द कोरकू बोलीतील या कादंबरीत वापरल्यामुळे ही कादंबरी अस्सल वाटते. जीवनानुभव जिवंत स्वरूपात आपल्या डोळ्यासमोर उभा राहतो.

- कोककू बोलीतील वाक्य :
- आम शिडू नुयेन — तू दारु पितोस
- आम झिलू जिजुम्बा क्यूबान ? — मटन खाशील का ?
- हा श्शै आड , जिजुम्बा ! — हो खायीन की.
- चैतू सानी शै बाणा लोचयने ! चैतूला शै — अस्वलाने चैतूला ओरबडले.
- आम शिडू नुनू बाकी च्यूज ? — पितोस काय?
- इंज आमा साथो शिडू नुनू बां ! हा जांगड्या शै — तुमच्या सोबत येईन की.
- लुगळं ईकत घेतल्याचा बास्ना सांगून उपेग काय? — लुगडे विकत घेतल्याची गोष्ट सांगून उपयोग नाही.
- कोककू बोलीतील वाक्प्रचार व म्हणी :
- सिंगल पाजणे
- तर्र होणे
- टुमणं लावणे
- उंडारणे
- उमाळा फुटणे
- अंडयातून बाहेर येणे
- गांड फाटणे
- खरुज होणे
- वृत्ती मलूल होणे
- काडी खोचणे
- जिभेला ताठा झडणे

- मच्छराने हत्तीशी टक्कर देणे
- रतीब घालणे
- डोक्यात वारुळ करणे
- भाऊ भाऊ शेजारी अन् भेट नाही जल्मभरी
- धूम ठोकणे
- चन्हाटांना गळ लावणे

‘झेलझपाट’ कादंबरीतील इंग्रजी शब्द :
‘झेलझपाट’ या कादंबरीमध्ये अनेक इंग्रजी शब्दांचा वापर अशा पध्दतीने झालेले आहेत की ते दुसऱ्या भाषेतील नाहीच असे वाटते. उदा.

- क्वार्टर
- ऑफिस
- सोसायटी
- एम.एल.ए.साहेब
- रजिस्टर
- रिस्ट वॉच
- प्रोजेक्ट टायगर
- मॅट्रीक
- सेक्रेटरी
- बुकबॉण्ड
- हेअरपीना
- रेकॉर्ड

असे अनेक शब्द इंग्रजीचे आहेत. पण कोरकू बोली बोलणारे या शब्दांना आपल्या भाषेत सहज वापरतात.

‘झेलझपाट’ कादंबरीतील हिंदीचा वापर :

‘झेलझपाट’ या कादंबरीमध्ये अनेक हिंदी शब्दांचा वापर अशा पध्दतीने झालेले आहेत की ते दुसऱ्या भाषेतील नाहीच असे वाटते. उदा. कासमच्या तोंडातली वाक्य हे नेहमी हिंदीत आहे. कासमला या कादंबरीत खलनायकाप्रमाणे उभे केलेले असल्यामुळे कादंबरीत संघर्षपूर्ण परिस्थिती निर्माण करण्यात लेखकाला शयश प्राप्त झाले आहे. उदा. बहोत तेज है साली, त्याला प्रत्युत्तर फुलयं म्हणते : हाथ नहीं पकड़णा रे. कोरकू बोली

बोलणारे तोडक्या मोडक्या शैलीत का होईना मराठीत, हिंदीत समोरचा जशी भाषा बोलत असेल त्या बोलीत बोलतांना दिसतो.

कोरकू बोलीतील संवाद :

‘कादंबरी’ हा निवेदन प्रधान साहित्यप्रकार असला तरी या कादंबरीतील कथानक अनेक ठिकाणी पात्रांच्या संवादातून फुलवलेले आपल्याला पहावयास मिळते. त्यामुळे या कादंबरीतील संवादाची भाषा ही संमिश्र अशी अवतरलेली आहे. कथानकतल्या पात्रानुरूप ज्या भाषेची मागणी असेल तशी भाषा कादंबरीकाराने वापरलेली आहे. कोरकू बोली वाचकाला समजणार नाही म्हणून त्या भाषेच्या संवादापुढे मराठीतून त्याचा आशय देण्याचा प्रयत्न कादंबरीकाराने केलेला दिसतो. उदा.

- ए सानी ले लिज्या ! कासम
- किटना पैश्या रे ! फुलय
- आरे लिज्या पैसा बादमे लेंगा नू मोपा मामाकी लडकी हैस ना !

(पृष्ठ—१६)

- फुलय म्हणते : केरु आबू काबू उठाबा ! केरु
- केरु, आपण इथल्या मासळ्या पकडू
- केरु म्हणतो : फुलयै , कार खोम डोगे
- फुलय, खेकडा पहा ना. आबू नुबूरे काकू उटाकौ ! — तुइया पदरानं मासळी पकडू.

संपत साहेबाला म्हणतो : माहया सारक्या परतवळ्या कायले लवता साहेब सारी गंडार सांगू टाक त्याले. तो काई लावालावी करणार न्हाई पन् त्याले जातीचं हित कयलं पाहिजे. आपून जांगडी हया योज्जाईशी आपल्याले काई करा लागत न्हाई पन् कोरकू लोकाईचं लय नुकसान व्हेते.

● **काव्यात्मकता :**

कादंबरी हा गदय वाङ्मय प्रकार असला तरी या कादंबरीत अनेक ठिकाणी काव्यात्मकतेचा प्रत्यय येतांना दिसतो. संवादाच्या भाषेत लयता दिसते. कोरकू बोली असली तरी वाचकाला समरस होण्यास भाग पाडतांना दिसते. प्रसंगाच्या आस्वादात कुठेही खंड पडत नाही. घडना

डोळयासमोर घडत असल्याचा प्रत्यय येतो. गदय आणि पदय यांची सळमिसळ झाल्यामुळे यातील कथानक अधिक आस्वादय होतो. फुलयनं गायिलेलं किनच्या आवाजातील विरहगीत –

झुझुरे झुरे लाडीन
चलो अपना देड मे
माय ना बापू असा तोळे
चलो अपना देस मे

(पृष्ठ – ११)

फुलयनं शिमग्यात सिरिंज म्हटली ती अशी –

सीटे बाई हौ गांगो लगौ
डंडा नवा खेले !
डंडा नवा खेले !!
आज को डंडा, तारुबांढा गेलीनं डौ
डंडा नवा खेले !
सीटे बाई हौ, डंडा नवा खेले !!

(पृष्ठ – ११)

मालाय नवच्यासोबत हरिसालला जाणार असल्यामुळे फुलयला भेटायला आली. तेव्हा मागे एकदा गायिलेल्या ओळी –
मायना बापू असा तोळे
चलो अपने देशमे !

(पृष्ठ – ११)

वातावरणनिर्मिती :

आपण केरुचं घर घुसायला हवं होतं. निपटवलं असतं सारं जातपंचायतीनं आपलचं चुकलं असं तिच्या मनानं घेतलं, मग आता काय त्याचं घर घुसता येत नाही काय ? तिनं सवाल केला. आता... खूप उशीर झाला. तिचं मन उत्तरलं. कोण म्हणतो उशीर झाला.... लोक घरघुशी म्हणतील. पण वाईट तर म्हणणार नाहीत ? आणि क्षणभर थांबली. झोपलेल्या मोपाच्या तोडांत अंदाजानं तिनं घोटभर दारु ओतली. आणि एका क्षणात ती तुंबा घेऊन घराबाहेर पडली. बाहेर मंद चांदण्यात गवळी ढाण्यातील गाईच्या टापरांचा आवाज विर्घळला होता. एकटं दुकटं कुत्रं भुंकत होतं. गावशिवेलगतच्या चिंचेच्या झाडाजवळून जातांना ती नागप्रतिमेकडे वळली. तुंब्यातील दारु त्या प्रतिमेवर

ओतली. तुंबा तिथेच टाकून ती कुंडाच्या रस्त्यानं लागली. झुडपांना चुकवत चुकवत ती सीपनाकडे वळाली. तीला कशकशाचं भानं नव्हतं. सीपनाच्या काठानं टिटव्यांनी टिवटिवाट केल्याचं तिला जाणवलं. कुंडाच्या रस्त्यानं जनावरं फिरकतात असं लोक म्हणतात. कुठं गेली ती जनावरं ? का त्यांची अजून वेळ झाली नाही ? या विचारांच्या तंद्रित ती कुंडाजवळ केव्हा आली हे देखिल तिला कळलं नाही. दगडाच्या पांढुरट हिरवट धबबे तिला चांदण्यात जाणवले. पण पाणी स्थिर... शांत काळेभोर होते. कपारिच्या काठावर येताच कुंडात कुणी उडी मारल्यासारखा आवाज तिच्या कानावर पडला. आणि सारी शक्ती एकवटून ती आकांतानं ओरडली.

“डोगे शै गाडान चिपोळ टाखा ”

उडी मारल्याचा आवाज झाला. त्या ठिकाणी पाण्यातून सुरकांडी मारून वर आलेल्या केरुनं, “इयानै पार मालूम” म्हणून तिला खिजवलं. हे सत्य का भास याचं भान तिला राहिलं नाही. आणि डु शै डुबू शै असा पाण्यात आवाज झाला. पाण्याच्या उडालेल्या शितोड्यांनी कपारिचे कोरडे दगड ओले झाले. क्षणभर पाणी हेलकावले. पुन्हा पाण्यात हालचाल झाली. . . . पाणी हेलकावलं आणि पाणी स्थिर होता होता जणू आसरांच्या ओठावर शब्द फुटले.

“लाहोरी फसी गई राम
शिकारीने फूदा डाले ! ”

(पृष्ठ – १७ – १८)

सीपनच्या कोरड्या पात्रात सूर वाऱ्यावर थरथरले. या कादंबरीचा शेवटही वाचकांच्या विवेक बुध्दीला आव्हानात्मक आहे. या कादंबरीतील नायिकाच्या अंतर्मनातील घालमेल शब्दांच्या माध्यमातून जिवंत स्वरूपात मांडण्यात लेखकाला यश आले आहे. उदा.

गवळी ढाण्यात केरु कुंडात बुडाल्याची बातमी सर्वात आधी पोचली. धावत आलेल्या मालायनं खांबाला टेकून बसलेल्या फुलयला ही बातमी सांगितली. वीज कोसळलेल्या जांभुळवर शुष्कपण यावं तसं तीच कोरडेपण मालायला जाणवलं.

आपण केरुचं घर घुसायला हवं होतं.

निपटलं असतं सार जात पंचायतीनं
आपलंच चुकलं.

सर्जनाचे असंख्य अविष्कार झेलझपाट मध्ये
अभिव्यक्त झाले आहेत.

समीक्षकांचे अभिप्राय :

डॉ. किशोर सानप : ‘ झेलझपाट ’ या कादंबरीच्या निर्मिती प्रक्रियेचा वेध घेतांना असे दिसून येते की, वाकोडेना कोरकूंच्या जीवनाविषयी केवळ सहानुभूतीचं नाही, तर त्यांच्या मानसिक, शारीरिक, आर्थिक अत्याचाराची आणि दुःखाची मुळसुध्दा त्यांना उघडयावर ठेवावयाची आहेत. त्यांनी आपल्या व्यावहारिक अनुभवांना कलात्मक रूप देण्यासाठी, कलात्मक रचनातत्वाची मांडणी करून उच्च पातळीवरचा कलात्मक अनुभव मांडला आहे.’

‘झेलझपाट’ ही जास्तीत जास्त सभ्य शब्दात पण आदिवासींच्या जीवनाची परवड सांगणारी समर्थ कथा आहे..... केरु फुलयची भावकथा नुसतं प्रेमचं नाही तर आणखी काही समाजाला विचार करण्यासारखं सांगून जाते.
— एस.

आनंद यादव : “ प्रादेशिक वाङ्मय हे एका अर्थाने ग्रामीण वाङ्मयच असते.... प्रादेशिक हा शब्द वापरताना त्या त्या प्रदेशातील ग्रामीण स्वरूपाचे लोकजीवन असा अर्थ अभिप्रेत असतो. त्यामुळे शेवटी प्रादेशिक कादंबरीही ग्रामीण कादंबरीच मानावी लागते. ”

वैदर्भीय समाज जीवन दर्शविणारी ही प्रादेशिक, आदिवासी जीवन चित्रित करणारी कादंबरी असली तरी या कादंबरीकडे ग्रामीण कादंबरी म्हणूनही पाहता येईल.

सारांश :

मधुकर वाकोडे लिखित ‘ झेलझपाट ’ या कादंबरीविषयी असे सांगता येईल की, कादंबरीची भाषिक संरचना दुहेरी असल्याचं सतत जाणवतं. कुठे भाषा वास्तवाला स्पर्श करते तर कुठे कलात्मकतेचा सोस बाळगते. भाषिक माध्यमातून अविष्कृत होणाऱ्या भाषाद्रव्यात काव्यात्मकता, प्रतिके, प्रतिमा, उपमा यांची प्रचंड रेलचेल दिसून येते. यामुळे कादंबरीतील भाषेच्या वास्तवाचा सूर नाहक हरवला जातो. ही बाब सोडली तर भाषिक

संदर्भ :

1. मधुकर वाकोडे (२०१७), झेलझपाट, देशमुख आणि कंपनी पब्लिशर्स प्रा. लि. पुणे.
2. आनंद यादव (२०१७), ग्रामीण साहित्य : स्वरूप व समस्या, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे.
3. वासुदेव मुलाटे, ग्रामीण साहित्य : स्वरूप व दिशा, स्वरूप प्रकाशन, औरंगाबाद.